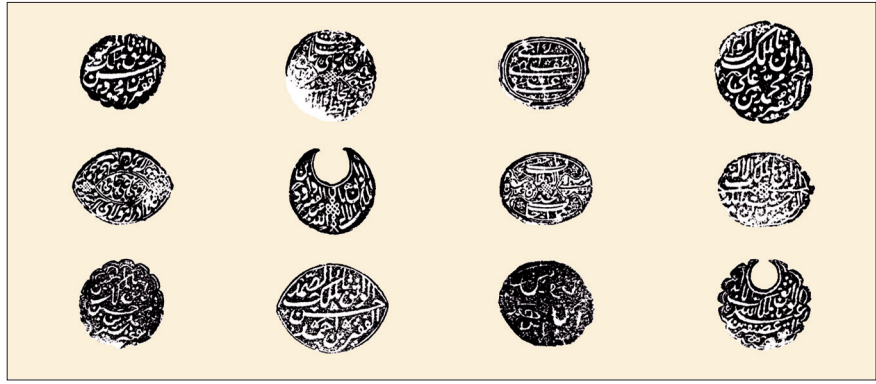

Osmanlılar'da. Farsça **mühür** kelimesinden Arapça kalıplara uydurularak **mem-hûr** (mühürlü) ve **temhîr** (mühürlemek) gibi kelimeler türetilmiştir. Gerek devlet hizmetinde bulunan gerekse devletle iş yapan şahısların "tatbik mühürü" adı verilen mühür örnekleri sunulan belgenin doğruluğunu tahkik etmek üzere ilgili dairede saklanırdı. Bunun için özel defterler tutulduğu gibi bazan da o mevkiin harcamalarıyla ilgili deftere mühür örneğinin yapıştirıldığı olurdu. Yine belge sahtekârlıklarının önlenmesi amacıyla mühürcülerin hakkettikleri mühürleri bastıkları defterleri vardı.

Devlet memuru veya halktan olsun genellikle herkesin şahsî / zatî bir mührü vardı. Dilekçe gibi resmî belgelerde yazının sonuna ismin yanına veya daha ziyade arka sayfada ismin tam arkasına gelecek şekilde mühür basıldığı gibi mektuplarda da mühür kullanılırdı. Yuvarlak, köşeli, beyzî, armut şeklinde veya etrafı tırtıklı biçimde hazırlanan şahsî mühürlerde sahibinin ismi bazan baba adıyla birlikte, bazan da tek başına yer alırdı. Bu kadar basit olmayanlarda ise ismin önünde "abdühû" yahut "el-fakîr" tabirleri veya isimle birlikte bir mısra yahut bir beyit bulunurdu. Padişahların "mühr-i hümayun" denilen tuğralı mühürlerinden başka şahsî mühürleri de vardı, bunlarda tuğra bulunmazdı (Yavuz Sultan Selim ve III. Murad'ın mühürleri: TSMK, Mühürler Koleksiyonu, nr. 47/1,2). Bu mühürlerin bazısında isim yerine II. Abdülhamid'ininde olduğu gibi markalar bulunurdu (bu mühür üç yüzlü olup iki yüzünde Arap harfleriyle değişik tarzda "ayın" ve "ha", üçüncü yüzünde Latin harfleriyle "A H" harfleri

Çeşitli mühür örnekleri

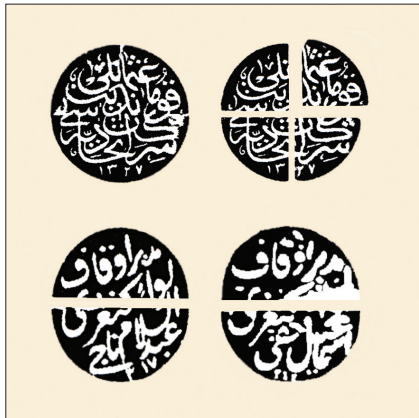
vardı: TSMK, Mühür Koleksiyonu, nr. 47/57). Gerek hânedan üyeleri gerekse halktan ihtiyaç duyan kadınlar da şahsî mühür kazdırırlardı. Bazan Bezmiâlem Vâlide Sultan'ın mühürlerinden birinde rastlanan "hay hak" gibi bir ibare de (TSMA, nr. E 8383/12) yeterli görülebiliyordu. Hânedan mensubu kadınların içinde II. Bayezid'in kızı Ayşe Sultan'ın mührü örneğinde olduğu gibi tuğra şeklinde mühür kazıtanlar da vardır (Baybura, s. 83). Ayrıca İstanbul'daki yabancı devlet elçileri Osmanlı geleneğine uyararak Arap harfleriyle değişik şekil ve tertiplerde mühür kazdırmışlardır (meselâ bk. BA, A.DVN.DVE dosyalarındaki belgeler).

En önemli mühür padişah mührüydü. Her padişah için cülusunun ardından tuğrasını taşıyan en az dört mühür kazdırılırdı. Padişahın kendisinde duran mühründen başka sadrazam, has odabaşı ve harem hazinedarında da (hazinedar kalfa) birer mührü vardı (D'Othson, VII, 120). Bir kimseye mühr-i hümayunun verilmesi sadrazamlığa tayin, geri alınması azil mânası taşırdı. Has odabaşındaki mühür sadrazamın İstanbul dışında iken azli, kaçıp saklanması veya ölümü gibi sebeplerle mührün hemen alınamaması durumunda yeni sadrazama verilmek üzere saklanırdı. Devlet hazinesi ve defterhâne açıldıktan sonra mutlaka sadrazamdaki mühürle mühürlenirdi. Çok defa altın, bazan da kıymetli taşlardan yapılan küçük boyuttaki mühr-i hümayunlar beyzî, köşeli, yuvarlak şekillerde olurdu. Sadrazamlar da serdâr-ı ekrem sıfatıyla sefere çıktıklarında kendi mühürlerini sadâret kaymakamına vermek suretiyle onu vekil bıraktıklarını gösterirlerdi.

Vezirler ve beylerbeyiler gibi devlet erkânının şahsî mühürlerinden başka resmî yazışmalarda kullandıkları yuvarlak veya beyzî büyük ebatta mühürleri vardı. Bunlarda çok defa şahsın ismiyle birlikte bir mısra veya beyit bulunur, makam adı yer almazdı. Genellikle buyuruldularla tezki-resiz timar beratlarında bu mühürler kullanılmıştır. Bu tip mühürlerin yer aldığı belgelerde pençe bulunduğundan pençenin seresinde çok defa makam adı zikredilirdi. Pençe bulunmayanlarda ise makamın adı belgenin içinde geçerdi. Yabancı devlet elçilikleri ve azınlık temsilcileri de devletle olan yazışmalarında Osmanlıca makam mühürleri kullanmışlardır.

Tanzimat'tan önce makam adı sadece yeniçeri ağası, defterdar, topçubaşı ve muhasebeci gibi vazifelilerin resmî mühürlerinde görülür. Yeniçeri ağalarının makam mühürleri beyzîdir ve yazı genellikle mühür dört kısma bölünerek yazılmıştır. Yeniçerilere ocağa kayıt için verilen memhûrlar ve kalelerdeki askerlerle ilgili yazılarda kullanılan bu mühürlerin belgeye ilk zamanlarda tamamı, daha sonraları sadece ad ve makamın kazılı olduğu alt yarısı basılmıştır. Defterdar ve cizye muhasebecilerinin cizye kâğıtlarına basılmış olan mühürlerinde de sahibinin adıyla birlikte makam adı konulmuştur. Makam adı bulunan mühürlerin yaygın biçimde kullanılması Tanzimat'tan sonradır. Hem şahıs hem makam adına mühründe yer veren ilk sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa'dır. Meclis-i Vükelâ, Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye gibi meclislere ait mühürlerden başka kazalar, köyler ve muhtarlıklara varıncaya kadar resmî daireler bu devirde makam mühürleri kullanmaya başlamıştır.

Dört parçalı bir mühürle iki parçalı vakıf mühürleri (BA, Mühür koleksiyonu)

MÜHÜR

Bunların yanında bir de vakıf mühürleri vardır. Bunlar genellikle vakıf kütüphanelerinin kitaplarına basılmıştır. Padişah vakıf mühürlerinin bir kısmı tuğralı, bir kısmı tuğrasızdır. Mühür tuğralı olsun veya olmasın bunlarda vakıf sahibinin adı ve baba adı kazınmıştır. Vakıf mühürleri genellikle aynı klişeyi taşır. Vakıf sahibinin mesleğiyle birlikte adı, baba adı yanında birçoğunda vakfın ne maksatla, nereye ve hangi tarihte yapıldığı gibi kayıtlar yer alır. Gerek vakıflarda gerekse malî yönü olan müesseselerde kontrolü sağlamak ve suistimali önlemek amacıyla mühürler birden fazla parçaya bölünerek yapılmıştır. Her parça bir sorumluda durmakta ve o şahıslar bir araya gelmeden işlem yapılamamaktaydı.

Farklı bir mühür tipi de “sah” mührüdür. Kazasker beratlarının veya bir rûznâmçe kaydının doğruluğunu tasdik makamında kullanılan bu mühürler 1 cm. gibi küçük ebatla, bazısı tek, bazısı simetrik (müsennâ) olarak kazılmış “sah” lafzından ibarettir. Bir kısmında ise “ha” harfinin kavsi içinde isim yahut tarihe rastlanır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İ. E-Maliye, nr. 957; BA, İrade -Dahiliye, nr. 72017/2, Ramazan 1312/3, Şevval 1312/9 (İradelerin 1310'dan sonrasında numara tarihe göre dir); BA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 525/7; BA, İrade-Meclis-i Valâ, nr. 10140; BA, A.DVN, dosya nr. 5/47 ve 21/14'teki mahzarlar; BA, A.DVN, dosya nr. 21/14; BA, A.DVN.ARZ, dosya nr. 1/36, 39, 57, 80, 82-84; BA, A.DVN.DVE dosyalarındaki belgeler; BA, D.BŞM.KGB dosyaları; BA, YEE, nr. Ks. 31, evrak 1912, zarf 45, karton 82; TSMK Mühürler Kataloğu, nr. 47/2, 4, 23-28; 47, 53, 54, 176; TSMA, E.448/5, 3202/6, 4569, 5043, 8383/12; D.10762/22-24; D'Ohsson, *Tableau général*, VII, 120; J. von Hammer-Purgstall, “Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken”, *Sitzungsberichte Akademie der Wissenschaften*, Wien 1849, s. 1-58; L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterhazy: 1606-1645*, Budapest 1932, tür.yer.; M. Tayyib Gökbiçgin, *Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979, s. 49-50; Günay Kut – Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, Ankara 1984; İbrahim Kemal Baybura, “Osmanlılarda Mühür”, *Topkapı Sarayı Müzesi: Yıllık-2*, İstanbul 1987, s. 69-84; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 83-97; Abdurrahman Şeref, “Topkapı Sarayı Hümayyûnu”, *TOEM*, II/7 (1329), s. 401-402; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Mühürler Hakkında Bir Tetkik”, *TTK Belleten*, IV/16 (1940), s. 495-544 (aynı makale için bk. a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 319; a.mlf., *Topkapı Sarayı Mühürler Seksiyonu Rehberi*, İstanbul 1959); Midhat Sertoğlu, “Kaybolan Bir Türk Sanatı Mühürçülük”, *Resimli Tarih Mecmuası*, VII/12, İstanbul 1956, s. 741-745; J. Al-lan, “Hatem”, *İA*, V/1, s. 360.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

MÜKÂFAT

(مكافاة)

İyi tutum ve davranışların karşılığı, sevap, ödül anlamında bir terim (bk. CÂİZE; CEZA; CUÂLE; ECİR; SEVAP).

MÜKÂŞEFE

(bk. KEŞF).

MÜKÂTEBE

Hadis öğrenme ve rivayet etme yollarından biri. (bk. KİTÂBET; TAHAMMÜL).

MÜKÂTEBE

(المكاتبه)

Kölenin hürriyete kavuşmak için efendisiyle anlaşma yapması anlamında fıkıh terimi.

Sözlükte “yazmak” anlamındaki *ketb* (kitâbet) kökünden türeyen *mükâtebe* “yazışmak” anlamına gelir. Fıkıh terimi olarak köle veya câriyenin bir bedel karşılığında hürriyetini elde edebilmesi için efendisiyle anlaşmasını ifade eder. Tercih edilen görüğe göre daha çok yazılı bir metin halinde düzenlenmesi âdet haline geldiğinden bu sözleşmeye *mükâtebe* adı verilmiştir (Serahsî, VII, 206; VIII, 2; Osman Ali ez-Zeylaî, V, 149). “Kitâbet” diye de anılan bu akdin taraflarından köleye *mükâteb*, efendiye *mükâtib* denir. Kölenin *mükâtebe*yle kararlaştırılan bedeli başkalarından sağlayacağı yardım veya alacağı borçla ödemesi mümkün olmakla birlikte genellikle çalışıp kazanması gerektiğinden fakihler *mükâtebe* tarifinde bu unsura özel olarak yer vermişlerdir. Bazı tanımlarda kölenin hür olma (meselâ bk. İbn Rüşd, II, 432), bazılarında efendinin köleyi bu durumdan kurtarma (meselâ bk. Osman Ali ez-Zeylaî, V, 149) iradesine ağırlık verilse de bunlar *mükâtebenin*, yapıldığı andan itibaren köleye mal varlığı haklarına ilişkin tasarruflarda bulunma ve mülkiyet hakkına sahip olma imkânı veren, taahhüt ettiği bedeli ödediği anda kendisini hürriyetine kavuşturan bir sözleşme olduğu noktasında birleşir (Serahsî, VIII, 2; İbn Âbidîn, VI, 98).

İnsan hürriyetine ve saygınlığına büyük önem veren İslâm dini, Eskiçağlardan beri varlığını sürdüren kölelik kurumunu ke-

sin olarak ortadan kaldırma şeklinde sosyal gerçeklikle bağdaşmayacak bir düzenleme yapmak yerine bir yandan zaman içinde köleliği destekleyen toplumsal dinamiklerin zayıflatılmasını, öte yandan olabildiğince insanî esaslara uygun hale getirilmesini sağlayacak tedbirler alma yolunu tercih etmiştir. Câhiliye döneminde de bilinip uygulanan *mükâtebenin* (Bedreddin el-Aynî, XIII, 116) özendirilmesi bu tedbirlerden biridir. Nitekim, “Bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve câriyelerinizin kendilerinde hayır görürseniz tekliflerini kabul edin. Allah'ın size verdiği maldan onlara da verin” meâlindeki âyetle (en-Nûr 24/33), hürriyetine kavuşmak isteyen köle ve câriyelerin *mükâtebe* taleplerinin kabul edilmesi ve kitâbet bedelini ödemelerine yardımcı olunması emredilince ilk aşamada kölelere iktisadî hayatta hür kimseler gibi hareket etme imkânı veren, ardından köleliği sona erdiren *mükâtebe* statüsü kısa sürede kurumsal bir karakter kazanmıştır.

Değişik vesilelerle köle âzadını teşvik eden Hz. Peygamber, bazı hadislerinde Allah'ın *mükâteb* köleye yardımda bulunan kişiler için büyük ödüller vaad ettiğini haber vererek bu yolun işletilmesini özel olarak istemiştir (*Müsned*, II, 251, 437; İbn Mâce, “İtk”, 3; Tirmizî, “Fezâ'ilü'l-cihâd”, 20; Nesâî, “Nikâh”, 5). Ayrıca *mükâtebe* sözleşmesi yapan bazı kölelerin kitâbet bedelini tedarik etmeleriyle bizzat ilgilenmiş ve onlara maddî destek sağlamaya çalışmıştır. Nitekim bazı kaynaklarda İslâmî dönemde *mükâtebe* sözleşmesi yapan ilk köle olduğu kaydedilen Ebû'l-Müemmil'in kitâbet bedeli Hz. Peygamber'in talebi üzerine ashabın yardımlarıyla karşılanmış, ilk câriye olduğu belirtilen Berîre'nin her yıl 1 ukiyye (40 dirhem) olmak üzere toplam 9 ukiyye altın tutarındaki kitâbet bedeli Hz. Âişe tarafından ödenmiş, daha sonra Resûl-i Ekrem'in zevcesi olan Cüveyriye bint Hâris'in kitâbet bedelini de kendisi vermiştir (Buhârî, “Mükâteb”, 3, 4; Müslim, “İtk”, 6; Ebû Dâvûd, “İtâk”, 2). Bazı kaynaklara göre ise bu dönemde ilk *mükâtebe* sözleşmesi yapan köle Selmân-ı Fârisî olup o da bu sözleşmesini Hz. Peygamber'in talebi üzerine gerçekleştirmiştir. Kitâbet bedeli 300 hurma fidanının dikimiyle 40 ukiyye altın olan Selmân, Resûl-i Ekrem'in nezâretinde fidanları dikmiş ve Resûlullah'ın altın maddeninden alınan zekât gelirinden kendisine verdiği para ile 40 ukiyye altın borcunu ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur (*Müs-*